

»NISEM SE SMEL UBITI, A TAKO SMO SI ŽELELI SMRTI«

Spomini preživelega na vojne zločine in vsakdanjik v taboriščih Keraterm in Trnopolje
(Bosna in Hercegovina)

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 15. 8. 2023

Izveček: Kmalu po srbskem prevzemu oblasti v bosansko-hercegovskem mestu Prijedor so se policijske in vojne enote lotile etničnega čiščenja. V duhu nacionalistične politike, ki je vodila vojno v Bosni in Hercegovini (1992–1995), je srbska oblast v okolici mesta ustanovila tri koncentracijska taborišča, kjer so bili pridržani in izpostavljeni sistematičnemu nasilju zlasti pripadniki bošnjaške in hrvaške skupnosti. Članek se osredinja na življenje za stenami taborišč, ki je predstavljeno skozi dosegljivo gradivo in predvsem skozi spomine preživelega.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, Prijedor, nasilje, taborišča, etnično čiščenje

Abstract: Shortly after the Serbian takeover of Prijedor in Bosnia and Herzegovina, police and military units engaged in ethnic cleansing of the area. In the spirit of the nationalist policy driving the war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995), the Serbian authorities established three concentration camps in the vicinity of the city, where members of the Bosniak and Croat communities in particular were detained and subjected to systematic violence. The article focuses on life behind the walls of the camps, which is presented through available materials and especially through the memories of survivors.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Prijedor, violence, camps, ethnic cleansing

Preučevanje vsakdanjika v koncentracijskih taboriščih

S preučevanjem koncentracijskih taborišč, ki so v 90. letih 20. stoletja delovala na ozemlju Bosne in Hercegovine (BiH), se je ukvarjalo le malo raziskovalcev. Čeprav je Prijedor, poleg Srebrenice in Sarajeva, postal simbol najhujših zločinov vojne v BiH, je v veliki meri ostal izven polja raziskovanja etnologov in antropologov. Izjemi sta avstralski antropolog Hariz Halilovich in angleška antropologinja Sebina Sivac-Bryant. Prvi se je rodil v BiH in na lastni koži čutil krvoločnost vojne v 90. letih. Izdal je več monografij in člankov o genocidu, izgubi, spominjanju, diaspori, človekovih pravicah ter zgodbah preživelih žrtev vojne in etničnega čiščenja v Bosni. Veliko pozornosti je namenil tudi raziskovanju kompleksnega odnosa med krajem, spominom in spravo v povojnem obdobju (glej npr. Halilovich 2017). K boljšemu razumevanju povojnega Kozarca, naselja blizu Prijedora, je prispevala angleška antropologinja Sebina Sivac-Bryant. V svojem delu *Re-making Kozarac* (2016) obravnava problematiko sprave in sožitja ter obnovo družbenega življenja v povojnem času. Piše o vnovični izgradnji skupnosti in spominjanju umrlih žrtev vojne. Večina raziskovalcev, ki raziskuje dogajanje v času vojne na območju občine Prijedor, piše iz zgodovinske perspektive in danes živi v diaspori (glej npr. Medić 2013; Begić 2015; med njimi je tudi nekaj diplomantov slovenskih univerz – glej npr. Čosić 2022).

Na drugi strani pa je bilo o koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno veliko raziskanega in napisanega. Z

antropološkega vidika je o vsakdanjem življenju v taboriščih, delujočih med drugo svetovno vojno, pisal etnolog Božidar Jezernik. V monografijah *Boj za obstanek* (Jezernik 1983) in *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno* (Jezernik 1997) je na podlagi arhivskih virov oz. predvsem poročil nekdanjih internirancev obravnaval življenje Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih in ponudil vpogled v tamkajšnje ekstremne razmere, ki so prežemale vsakdan taboriščnikov. Zgodovinarica Monika Kokalj Kočevar se je v svoji doktorski disertaciji ukvarjala z usodo gorenjskih mobilizirancev v nemški vojski v obdobju 1943–1945, pri čemer je obravnavala tudi tiste, ki so bili ujeti na fronti in so pristali v zavezniških vojno-ujetniških taboriščih (Kokalj Kočevar 2017a). Leta 2017 je ob razstavi Slovinci v nemških koncentracijskih taboriščih: predmeti v zbirkah Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, pripravljeni v ljubljanskem Muzeju novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, izdala katalog z istim naslovom in tako obravnavala izbrano tematiko tudi z muzeološkega vidika (Kokalj Kočevar 2017b). Več zgodb taboriščnikov je objavila v zborniku *Pot domov*, ki sta ga uredila z Markom Štepcem (Kokalj Kočevar in Štepec 2015). O taboriščih, delujočih med drugo svetovno vojno, so pisali tudi zgodovinarica Urška Lampe (glej npr. Lampe 2023), ki se je osredotočila na taborišča za Italijane v Jugoslaviji, ter zgodovinarji Oto Luthar, Urška Strle in Marta Verginella, ki so v monografiji *Užaljeno maščevanje* (2023) predstavili pričevanja preživelih slovenskih taboriščnikov v italijanskih fašističnih taboriščih.

* Sara Čosić, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja ter dipl. zgodovinarica, študentka 2. letnika magistrskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; sara.saras346@gmail.com.

Omenjena dela obravnavajo spomine na prihod internirancev v taborišča, tamkajšnje vsakdanje življenje, ki so ga zaznamovali nasilje, lakota in ne higienske razmere, pa tudi razmišljanja taboriščnikov o smrti, upanju in medsebojnih odnosih, ki so se vzpostavljali v teh ekstremnih razmerah. Tem temam se v besedilu na podlagi izkušnje posameznika, ki je preživel internacijo v taboriščih Keraterm in Trnopolje v BiH, posvečam tudi sama.¹ Zgodba, ki jo osvetljujem, je pomembna, saj je bilo vsakdanje življenje v obeh taboriščih doslej le redko obravnavano (Medić 2013; Begić 2015; Halilovich 2017).

O krvavi preteklosti sem se pogovarjala z Ismetom Sivcem, ki je bil v času internacije star 21 let. 14. junija 1992 so ga iz domače vasi Sivec odpeljali v taborišče Keraterm, kjer je ostal 53 dni. 5. avgusta so ga premestili v taborišče Trnopolje, kjer so bile po njegovih besedah razmere nekoliko znosnejše. Ismet, ki ga poznam že od otroštva, s svojo družino danes živi v Švici. Že v mojih najstniških letih je mladim pripovedoval o dogajanju v taboriščih in v mestu Kozarac, a je travmatične izkušnje velikokrat izpustil. Z njim smo kot otroci obiskovali pokopališče (bos. *mezarje*), kjer so vsako leto potekale komemoracije in pogrebi žrtev vojne, saj mnoge še vedno iščejo.² V neformalnem kontekstu je Ismet lažje govoril o vojnem dogajanju. Nekatere informacije sem tako zbrala v neformalnih pogovorih, večina gradiva, ki je predstavljeno v tem prispevku, pa izhaja iz najinega triurnega video pogovora. Načrtovala sem, da bom opravila še več krajših, nestrukturiranih pogovorov s sogovornikom, vendar sva na njegovo željo in zaradi etičnih zadržkov, ob katere sem trčila ob raziskovanju travmatičnih spominov, prenehala z raziskavo. Ismet je priznal, da se mu s pripovedovanjem in razmišljanjem o vojni vračajo negativni spomini, s katerimi se težko sooča.

Čeprav je lahko pripovedovanje o travmatičnih dogodkih za nekatere posameznike izjemno travmatično, še vedno prevladuje prepričanje, da se morajo travmatične izkušnje predelati s pripovedovanjem, da bi lahko posamezniki in celotna družba napredovali. A v nekaterih primerih govor o težki preteklosti ne celi ran, zato se mnogo preživelih z bolečino spopada s tišino namesto z govorjenjem. Tišino žrtev taborišč si lahko razlagamo kot posledico travme, ki so jo doživeli, in potiskanje te travmatične izkušnje v ozadje, zaradi katere se vzpostavi odnos med žrtvijo in rabljem, v katerem se oba zavijeta v molk – žrtev zaradi ponižanja in odvzema človekovega dostojanstva in strahu, rabelj pa zaradi občutka krivde in sramu (Greene po Hrobat Virloget in

Logar 2020: 267; glej tudi Marković 2020; Pabst 2023). To si lahko predstavljamo kot pokop ali potlačitev govora po travmatičnem dogodku, ki je prelomil linearni tok izkušenj vsakega posameznika (Caruth po Kidron 2009: 7).

Večina znanstvenikov molk o preteklosti v povojni BiH obravnava kot politično orodje, kar v nekaterih primerih tudi drži. Tišino dojemajo predvsem kot pripomoček za stabiliziranje meja med različnimi narodi ter krepitev nacionalne pripadnosti (Marković 2020; Bartulović 2022; Hrobat Virloget 2022), s čimer jo je v nekaterih primerih mogoče razumeti kot osebno in institucionalno zanikanje vojnih zločinov (glej Bartulović 2022). Po drugi strani pa so nekateri avtorji mnenja, da molka o preteklih negativnih doživetij ne smemo vedno razumeti kot zatiralskega ali kot orodja za izvajanje nadzora nad žrtvami, temveč lahko na tišino gledamo tudi kot na mehanizem, s katerim žrtve ustvarjajo občutek možnosti za svetlejšo prihodnost (Eastmond in Mannergren Selimović 2012: 502–503; glej tudi Bartulović 2022).

Pri analizi pogovora sem bila pozorna na varljivost spominov in mehanizme njihove rekonstrukcije. Poleg tega, da oseba s spominjanjem in pripovedovanjem interpretira preteklost, svoji naraciji dodaja tudi čustveno vrednost (Širok 2009: 12, 35), saj podoživlja nekaj, česar ne želi več podoživeti – trpljenje, ponižanje in bolečino (glej tudi Kidron 2009). Tako je tudi Ismet v svojem pripovedovanju o dogajanju v taboriščih Keraterm in Trnopolje poskušal dati smisel preteklosti oz. podati svojo osebno, subjektivno interpretacijo in doživljanje težkih dni v taboriščih.³ Ismetovo naracijo sem zato dopolnila z drugim relevantnim gradivom, tako znanstveno literaturo kot analizo drugega, zlasti medijskega gradiva o življenju in nasilju v obeh vojnih taboriščih. Sogovornikovi spomini in pričevanja so tako pomemben del celote različnih spominov na trpljenje posameznikov v taboriščih v času vojne v BiH.

Ob pripravi prispevka sem se soočila tudi s težavo, kako ob pisanju in opisovanju zgodbe o preživelih in žrtvah vojne ostati čustveno stabilna, saj je Ismet bratranec moje babice. Tako sem pisala tudi o trpljenju in smrti svojih sorodnikov. Ismetovo pripovedovanje me je močno pretreslo, ker sem prvič v življenju v celoti izvedela, s čim so se morali soočati člani moje družine.⁴ Kljub temu, da se je po prvem daljšem pogovoru odločil za molk, sem prepričana,

1 Pričujoči članek je nastal na podlagi raziskovanja za namen diplomskega dela z naslovom *Vojni zločini v taboriščih Keraterm in Trnopolje: Spomini preživelega*, ki ga je avtorica članka zagovarjala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani leta 2022.

2 Družinsko žalovanje se navadno ne zaključuje s pogrebom, saj se tudi že zakopana nepopolna telesa pokojnih z leti dopolnjujejo z več odkritimi posmrtnimi ostanke, kar podaljšuje družinske čustvene pretrese.

3 Spomin na osebna doživljanja, ki so travmatična, pogosto izkrivlja realnost, saj človek ob trpljenju težko ohranja objektivno distanco (Jezernik 1983: 14). Zaradi časovne razlike se povečuje tudi spominska luknja. Tako je sogovornik med pripovedovanjem velikokrat priznal, da je določene stvari pozabil tudi zaradi ponovnega vzbujanja negativnih čustev. Zatiranje ali brisanje spomina oz. pozabljanje omogoča urejanje in klasificiranje spominov ter njihovo preoblikovanje (Fakin Bajec 2011: 90)

4 Preživel taboriščniki, ki so doživeli travmatične izkušnje, v družinah o tem običajno ne govorijo (Jurić Pahor po Hrobat Virloget in Logar 2020: 264).

da mi je ponudil neprecenljiv vpogled v taboriščno dogajanje, za kar sem mu izjemno hvaležna. Z njegovo pomočjo sem dobila moč, da lahko pripomorem k ozaveščanju o dogajanju na vojnih tleh BiH.

V članku najprej opišem zgodovinski okvir in ključne dogodke, ki so pripeljali do vzpostavljanja srbske nadvlade v občini Prijedor in do ustanavljanja koncentracijskih taborišč, glavna članka pa sloni na spominih preživelega sorodnika, s pomočjo katerih sem orisala nehumane razmere v taborišču, pri čemer sem njegovo pripovedovanje podprla ali ovrgla oz. ustrezno dopolnila z literaturo.

Vzpostavitev srbske nadvlade na območju občine Prijedor

Napetosti v občini Prijedor so se začele stopnjevati leta 1990 po prvih demokratičnih volitvah v BiH. Takrat je v občinski skupščini večino dobila Stranka demokratične akcije (SDA), ki je sklenila koalicijo s Srbsko demokratsko stranko (SDS) in Hrvaško demokratično skupnostjo (HDZ) (Medić 2016b: 298–301). Rezultati volitev so odražali narodno sestavo prebivalstva,⁵ saj je vsak narod (Bošnjaki,⁶ Hrvati, Srbi) večinsko volil svojo nacionalno stranko. Leta 1981 je srbsko prebivalstvo v občini Prijedor predstavljalo večino, popis prebivalstva iz leta 1991 pa je pokazal, da se je večina prebivalcev občine opredelila za Muslimane (Hukanović 2015b: 22–23). SDS je s pomočjo srbske vojske pod vodstvom Slobodana Miloševića, ki se je formirala iz Jugoslovanske ljudske armade, pričela vzpostavljati vzporedne vladajoče strukture po celotni BiH (Medić 2016b: 298). Zaradi ambicije po izvedbi velikosrbskega koncepta so se srbske sile institucionalizirale v več političnih tvorbah. V Banja Luki so 9. januarja 1992 razglasili Srbsko republiko BiH, ki pa je bila prepoznana kot nezakonita in nelegalna, saj je bila v nasprotju z ustavo tedanje Socialistične federativne republike Jugoslavije (glej United Nations 2003: 7). Vodilno silo srbske agresije je predstavljala 343. motorizirana brigada JLA, ki je delovala skupaj s 5. kozarsko brigado, srbskimi enotami Teritorialne obrambe (TO) in policijskimi strukturami (Begić 2015: 147–148). Formirane so bile tudi prostovoljne enote, ki jih je v veliki meri oborožila JLA s podporo SDS (Bečirević 2009: 129). Srbe, ki niso hoteli sodelovati pri preganjanju Bošnjakov, so pobili oz. kaznovali za izdajo, na območjih okoli Prijedora pa so Srbe, obtožene pomoči svojim nesrbskim sosedom, zaprli v koncentracijska taborišča (Sells 2002: 101).

5 Danes govorimo o treh konstitutivnih narodih v BiH, mnogi pa še vedno govorijo o etničnih skupinah, kar je rezultat balkanističnega razumevanja narodov na območju širšega Balkana (Barth 1969: 305).

6 Razlikovanje med »muslimani« in »Muslimani« (z veliko začetnico) se pojavi v 70. letih prejšnjega stoletja, kjer zapis z veliko začetnico pomeni nacionalno pripadnost, zapis z malo pa versko. Po vojni v 90. letih 20. stoletja je bilo nacionalno ime Musliman zamenjano z izrazom Bošnjak (Bougarel 2009: 117).

V noči z 29. na 30. april 1992 je srbska stranka SDS s pomočjo paravojaških skupin izvedla državni udar (Sivac-Bryant 2011: 30). Srbska oblast je bila institucionalizirana v Svet za narodno obrambo (bos. *Savjet za narodnu obranu*), 15. maja 1992 pa se je ta ista struktura preimenovala v Krizni štab občine Prijedor, ki je kasneje upravljal s koncentracijskimi taborišči (glej United Nations 2003: 102). Prizadevali so si za vzpostavitev popolnega nadzora nad območjem, razorožitev bošnjaškega in hrvaškega prebivalstva ter odpuščanje Bošnjakov in Hrvatov. Na vodilna politična mesta so pričeli postavljati člane SDS – med drugim so zamenjali župane občine Prijedor (Begić 2015: 146). Vzpostavili so splošno prepoved vstopa muslimanskega prebivalstva v občinsko zgradbo. Ob prevzemu oblasti so spremenili tudi strukturo policijskih sil, saj so poveljnike muslimanske veroizpovedi zamenjali srbski poveljniki, medtem ko so od policistov nižjega ranga zahtevali, da podpišejo izjave o zvestobi in nosijo srbske oznake na uniformi (Hukanović 2015b: 26).

Da bi ideja o združevanju BiH s Srbijo uspela, je bilo treba prevzeti nadzor nad medijskim prostorom. Srbska propaganda je vzpostavila cenzuro medijev, tako da sta tednik *Kozarski vjesnik* in Radio Prijedor odkrito predstavljala glas stranke SDS. To je bilo mogoče zaznati tudi ob prevzemu oblasti leta 1992, saj so lahko vest o tem prebivalci prebrali v *Kozarskem vjesniku*, v katerem je Krizni štab občine Prijedor sporočil svojo odločitev o prevzemu oblasti in s tem razglasil svojo veliko odgovornost za mirno in varno življenje občanov. V prispevku so poudarili, da bodo zaščitili njihovo premoženje in da na tem območju nikoli več ne sme biti nobene vojne ali pokola. Isto razglasitev je na Radiu Prijedor prebrala radijska voditeljica ob spremljavi skladbe *Marš na Drino*, ki je nastala kot slavljenje srbskih vojaških zmag (glej ICTY 2010).

Srbska JNA je pripravljala načrte za napad na večinsko muslimanske predele občine Prijedor, med drugimi tudi na Kozarac,⁷ zato so Bošnjaki iz Kozarca odgovorili z vzpostavitvijo svojih nadzornih točk v mestu in drugih okoliških naseljih. V večini muslimanskih vasi so bile organizirane patrolje, ki so domačine opozarjale na možnost napada in organizacijo pobega v bližnje gozdove (Hukanović 2015b: 27). Da bi se izognili konfliktom in rešili odnos z novo oblastjo v Prijedoru, so konec aprila in v prvi polovici maja 1992 organizirali več sestankov, na katerih so sodelovali posamezni Bošnjaki iz Policijske postaje Kozarac in iz Teritorialne obrambe (TO BiH) Kozarac, predstavniki političnih strank, intelektualci in drugi častni prebivalci Kozarca. Ponujenih je bilo več predlogov za razreševanje konfliktov, a so bili vsi neuspešni (Medić 2016b: 304–305).

Vodstvo Srbske republike BiH je 20. maja 1992 izdalo ukaz o splošni mobilizaciji. V prihajajočih dneh je oblast

7 Kozarac je naselje v Bosni in Hercegovini, okoli 40 kilometrov severozahodno od Banja Luke in 9 kilometrov vzhodno od Prijedora.

blokiral telefonske povezave (Begić 2015: 159). Policija, zvesta tedanji SDS, je postavila več nadzornih točk ter vzpostavila blokado nad mestom Kozarac, kar pomeni, da je bil vstop v mesto in izstop iz njega za prebivalce skoraj nemogoč (Hukanović 2015b: 27). K mobilizaciji so spodbujali tudi s politizacijo⁸ kolektivnih spominov na pokol in genocid nad Srbi s strani hrvaških ustašev (npr. Jase-novac). Ta propaganda je bila uspešna, saj se je vse več Srbov odzivalo na poziv, naj se oborožijo in tako prepričijo dogajanje iz druge svetovne vojne. Podobno opravičilo oz. spodbudo za mobilizacijo so Srbi našli v spominih na bitko na Kozari v 2. svetovni vojni (Hukanović 2015b: 25–28). Politizacija travmatičnih spominov je bila ključna vojna strategija (Jansen 2007).⁹

Napad na Kozarac je načrtoval, usklajeval in 24. maja 1992 tudi izvedel 1. krajinski korpus vojske Srbske republike BiH v sodelovanju s 343. motorizirano brigado JLA, policijskimi strukturami Postaje javne varnosti Prijedor, 5. kozarsko brigado in pripadniki Centra varnostne službe Banja Luka (Medić 2016b: 310). Ob približevanju mestu so srbske enote začele bližnje hribe obstreljevati z granatami (Begić 2015: 150). Ljudi, predvsem moške, so postrojili in pobili. Kmalu so bile vse okoliške vasi požgane, kar je povzročilo paniko med okoliškim prebivalstvom, ki ni imelo možnosti za boj (Hukanović 2015a: 11).

Srbska vojska je bila pripravljena na udar že pred napadom na Kozarac, saj so imeli v okoliških srbskih vaseh v pripravljenosti okoli 6.700 vojakov, kar je pomenilo izrazito premoč nad muslimanskimi vojnimi formacijami z okoli 1.500–2.000 lažje oboroženimi prostovoljci¹⁰ (Begić 2015: 149). Občutno šibkeje nesrbske sile, ki so si prizadevale za osvoboditev mesta, so bile formirane v TO BiH in v posameznih policijskih enotah v Kozarcu. Zaradi maloštevilnosti in šibke oborožitve je po dveh dneh bojev njihov poveljnik obrambe razglasil predajo srbskim silam, da bi se izognil še večji škodi za civilno prebivalstvo (Medić 2016b: 308). Tako je napad na Kozarac trajal do 26. maja, ko je večinsko bošnjaško in hrvaško prebivalstvo padlo v roke nemilosti Srbov. Ob napadu na mesto so številni civilisti poskušali pobegniti v središče Kozarca ali v gozdove Kozare, a so jih kasneje srbske vojne in policijske sile ujele ter jim sodile (Begić 2015: 152). Skupina pripa-

dnikov TO BiH se je 30. maja še zadnjič resneje podala v ofenzivo za obrambo mesta. Srbska stran se je še enkrat izkazala za močnejšo in posledično je bila večina pripadnikov TO BiH Kozarac ubitih, ranjenih ali ujetih. Srbski vojaki so se lotili »čistke« nesrbskega prebivalstva. Bošnjaki in Hrvati na območju Kozarca so bili tako vsak dan preganjani in nezakonito pridržani, mnogi so bili umorjeni, mučeni, oropani, številne pa so odpeljali v eno izmed koncentracijskih taborišč (Medić 2016b: 308).

Po prevzemu oblasti je bila 24. maja zvečer uvedena policijska ura, s katero je bilo nesrbskemu prebivalstvu prepovedano gibanje po mestu, hkrati pa je bil 31. maja izdan ukaz, naj hiše, v katerih živijo Bošnjaki in Hrvati, označijo z belimi rjuhami (Hukanović 2015b: 37). Ukaz je dodatno narekoval, da si mora nesrbsko prebivalstvo ob morebitnem izhodu v mesto na roko privezati bel trak; to bi lahko razumeli kot etnično označevanje prebivalstva.

Ob napadu je bilo v nekaj dneh ubitih več kot 800 civilistov (Medić 2013: 38), a je število ubitih prebivalcev v poročilih 1. krajinskega korpusa napačno. To potrjuje tudi pričanje polkovnika Selaka, ki je dejal, da je bila vodstvu srbskih enot predana informacija o okoli 800 ubitih in 1.200 zajetih ljudeh, eden izmed generalov pa je na to novico odgovoril, da najverjetneje želijo povedati, da je bilo ubitih 80 ljudi, ter naročil, naj tako poročajo glavnemu štabu (Begić 2015: 151). Da bi zakrili pravo število žrtev, so Srbi 26. maja začeli s prekrivanjem posmrtnih ostankov (Begić, Ramić in Ališić 2016: 201). Eno osrednjih mest za prikrivanje trupel je bilo območje rudnika Tomašica, danes znano kot množična grobnica Tomašica, kjer so odvržena trupla ubitih v obdobju med majem in avgustom 1992, pri čemer jih je bilo do leta 2015 identificiranih le okoli 70 odstotkov (Begić 2015: 160). Žrtve so bile pogosto prisiljene naložiti trupla pobitih na tovornjak, buldožer ali podobna vozila, nato pa so jih odpeljali na lokacije množičnih grobnic, kjer so morali trupla zmetati v izkopano grobišče. Nato so tudi druge ujetnike pogosto postavili ob rob jam, jih ustrelili in porinili noter (Begić 2015: 158).

Ismetova zgodba

Vdor srbske vojske v zaselek Sivci

Ob sistematičnem vpadanju srbske pehote v vasi in zaselke v bližini Kozarca so vojaki nesrbskemu prebivalstvu v večini primerov izdali ukaz, naj na dvorišča stopijo vsi moški, stari med 16 in 60 let. Če se tega niso držali, so Srbi začeli s požiganjem hiš. Dekleta, ženske, otroci in starejši so ostali v hišah (Halilovich 2011: 47), toda Ismet doda, da so jim praviloma res dovolili ostati v hišah, nekaj pa so jih odpeljali tudi v taborišča. Moški so se zbrali na dvoriščih, nato pa so jih Srbi združili na enem mestu, »jih postrojili in pobijali po več 10 skupaj.« Tako so nekatere moške ubili že med samim vpadom v vas, večino pa so odpeljali v koncentracijska taborišča ali druge ilegalne objekte.

8 Politizacija spominov je oznaka, ki se pogosto uporablja pri gradnji spomenikov (za žrtve vojne), v javnih govorih, ritualih ipd., ki jih izvajajo politične, verske in druge vodilne osebnosti (Sorabji 2006: 2).

9 Čeprav so spomini ljudi na travmatične dogodke, ki so jih doživeli v BiH med drugo svetovno vojno, vplivali na netenje konfliktov v 90. letih, pa so imeli mnogi posamezniki tudi lastne interpretacije in se niso zlahka uklonili političnim manipulacijam s kolektivnim spominom (Sorabji 2006: 1; Petrović 2022). Spomini na dogajanje med drugo svetovno vojno in vojno v 90. letih prejšnjega stoletja še naprej vplivajo na družbeno dinamiko.

10 Pred napadom je srbska stran Bošnjakom iz Kozarca izdala ultimatum, naj predajo 7.000 kosov strelnega orožja, ki pa ga ti niso mogli izpolniti, saj orožja niso posedovali (Medić 2016b: 306).

Pripadniki srbske vojske in policije so bili v svojem agresivnem delovanju uspešni in so 14. junija 1992 vkorakali v zaselek Sivci (Medić 2016b: 309). Sogovornik se spominja, da so na ta dan prišli Srbi z iznakaženim obrazom, rokavicami, povezanimi s trakovi, okoli pasu so imeli strelivo. Srbske vojake in policiste je kljub strašljivi podobi prepoznal, saj so bili njegovi sošolci, sosede, znanci itd. Ob vpadu so jim dali navodilo, naj ženske in deklice ostanejo v hišah, vsi moški pa so morali na dvorišče oz. na cesto. Moške so ob izgonu iz hiš topli s puškami, noži, železnimi palicami in verigami. Ismet se spominja, da so usmerjali udarce na tiste predele telesa, kjer bi jih trajno in močno prizadeli, torej po vitalnih organih, predvsem ledvicah. Po Ismetovih spominih so moške iz zaselka Sivci najprej združili v tri ali štiri skupine, potem pa so vse skupaj zbrali na dvorišču njegovega soseda. Zbralo naj bi se okoli 380 moških in fantov, starejših od 16 let. Ta dan je v Sivcih življenje izgubilo okoli deset Bošnjakov. Enemu izmed njih so ukazali, naj teče, in ko je začel teči, so ga z avtomatsko puško ustrelili v hrbet. Ismet mi je z zadržkom zaupal, da so v pričo vseh soseda zaklali z nožem. Imel je občutek, da so kot ovce, ki čakajo na zakol. Preostale moške so nato prisilili, da so vstopili na enega izmed treh avtobusov, vendar pridržani niso vedeli, kam jih bodo odpeljali.

Koncentracijska taborišča v občini Prijedor in spomini preživelega

Ustanovitev koncentracijskih taborišč in drugih krajev nezakonitega pridržanja na območju Prijedora je bil del vojaške strategije. Proces etničnega čiščenja in genocida so v taboriščih na območju občine Prijedor izvajali sistematično.¹¹ Taboriščniki so bili izpostavljeni nehumanim dejanjem in postopkom, kot so mučenje, ubijanje, spolno zlorabljanje (zlorabljanje namreč niso bile samo ženske), psihični pritisk, pretepanje ipd. Pridržani so najpogosteje utrpeli zlomljena rebra (Begić 2015: 154). Z namenom »očiščenja«¹² tega prostora so srbske oblasti v občini Prijedor konec maja 1992 oblikovale tri večja koncentracijska

taborišča: Omarska, Keraterm in Trnopolje, kjer je bilo po statističnih podatkih v naslednjih mesecih zaprtih in mučenih 31.000 Bošnjakov (75 %) in Hrvatov (25 %), med katerimi je po ocenah Hariza Haliloviča življenje izgubilo okoli 4.200 oseb (Halilovich 2017: 13). Jasmin Medić navaja nižje številke, in sicer 3.176 umrlih bošnjaških in hrvaških civilistov, med njimi 263 žensk in 102 otroka (Medić 2016a: 481). Nadzor nad taboriščniki je izvajala enota Vojske Srbske republike BiH in/ali policijske strukture v sklopu Ministrstva za notranje zadeve Srbske republike BiH (Medić 2017: 243). Poleg omenjenih taborišč je Ismet kot kraje nezakonitega pridržanja navedel še športno dvorano in nogometni stadion v Prijedoru.

Tovarna keramičnih izdelkov ob glavni cesti Prijedor–Banja Luka, nedaleč od središča Prijedora, je bila spremenjena v koncentracijsko taborišče 23. oz. 24. maja 1992 (Hukanović 2015b: 38). V tem taborišču je bilo pridržanih, mučenih ali celo ubitih več kot 3.000 Prijedorčanov, od tega je bilo približno 85 % Bošnjakov, okoli 15 % pa Hrvatov (glej Koncentracijski logor Keraterm b. n. l.). Kljub temu, da so bili ujetniki samo moški, stari od 15 do 60 let (glej Koncentracijski logor Keraterm b. n. l.), je bilo v Keratermu največ spolnega nasilja v vseh taboriščih občine Prijedor (glej Alić b. n. l.). Ujetniki so bili zaprti v enem izmed treh hangarjev oz. v nekdanjih delavnicah. Pridržane so vsak dan ubijali in v taborišče vozili nove, ki jih je čakala podobna usoda. Ismet zato ne zna oceniti, koliko jih je preživel, po njegovih ocenah pa je bilo pridržanih okoli 1.800 moških.

Ko so moški prišli v taborišče in izstopali iz avtobusa, so jih pretepali z različnim orožjem in nekatere tudi ubili. Tako je prvi imel pri sebi nož, »drugi železno in leseno palico, tretji je imel verige, četrti je držal gumijevko, eden pa je imel pri sebi neznano orožje, s katerim je ubijal naše ljudi.« Ko je prišel na vrsto Ismet, ga je pretepel vojak z gumijevko. »Z gumijevko me je udarjal po hrbtu in enkrat me je zadel v zatilje, zato sem omedlel. Prisilil sem se, da nisem padel po tleh. Če bi padel, bi me zaklali ali pa me ubili na drugačne načine, kot so že moške pred mano.« Vojak ga je potegnil za majico in ga porinil k mizi, kjer so zapisali njegovo ime, saj so vzpostavili sistem, po katerem so morali pridržani pred vstopom v taborišče pokazati roke ter nato stopiti do mize, kjer so vpisali njihova imena in jim vzeli vso lastnino. Ta postopek je temeljil na sistemu dehumanizacije, saj so vojaki ujetim hkrati z lastnino odvzeli tudi identiteto in dostojanstvo. V vseh taboriščih je cilj poleg odvzema lastnine tudi popolna dehumanizacija ljudi, pri kateri se porušijo vsa načela humanosti in civilizacije (Plant 1991: 102). Kot navaja Božidar Jezernik, je bila socialna funkcija dehumanizacije internirancev razbremenjevanje občutka odgovornosti stražarjev. »Za rablje je bila olajševalna okoliščina, če njihove žrtve niso bili ljudje, ampak 'živali'« (Jezernik 2004: 68).

Taborišče je imelo več hal. Sogovornik je bil ob prihodu zaprt v Hali 2, ki je bila največja. Dolga je bila približno

11 Pridržane so razdelili v tri skupine. V skupino A so sodili posamezniki, ki so se znašli na prednostni listi za likvidiranje; to so bili zdravniki, poslovneži, sodniki, odvetniki, znani športniki, verski uslužbenci in novinarji. Skupini B so pripadali domnevni vojni ujetniki, ki so jih srbske oblasti videle kot grožnjo tedanjemu režimu. V skupino C pa so spadali posamezniki, ki jih Srbi niso dojemali kot nevarne za srbsko ljudstvo in so bili po približno enem mesecu izpuščeni (Vaulerin in Wesselingh 2005: 70–71).

12 Po besedah Radoslava Brđanina, predsednika Kriznega štaba srbske avtonomne regije za območje Banja Luke, so si leta 1992 prizadevali za omejitev nesrbskega prebivalstva na tem območju na največ dva odstotka, saj je bil takšen delež Bošnjakov in Hrvatov ter drugih narodnosti na srbskem območju zanje skrajna sprejemljiva meja. Brđanin je zagovarjal tristopenjsko shemo »čiščenja« območja. To so izvajali z ustvarjanjem nemogočih pogojev za preživetje, z izgonom in izgnanstvom ali pa z likvidacijo tistih, ki se ne bi umaknili oz. podredili novemu prosrbskemu režimu (Begić 2015: 157).

12 in široka 10 metrov, sam pa je njeno dolžino ocenil na 50 metrov. Edina svetloba, ki je vstopala v sobo, je prihajala skozi velika vrata. Že pred njihovim prihodom ljudje niso imeli dovolj prostora, potem pa se je prostor popolnoma napolnil. V upanju, da bi se lahko usedli, so se naslanjali drug preko drugega, a ni bilo dovolj prostora za vse. »Nikjer ni bilo prostora, da bi sploh počepnil. Stisnjeni smo bili kot sardine.« V halah je bilo zadušljivo, zato so nekateri izgubljali zavest in dolgo prihajali k sebi. Ismet sedem ur ni imel prostora, da bi se usedel. »Stal sem in se prestopal z ene noge na drugo, in to kar sedem ur.« Potem ga je k sebi poklical sosed, sicer njegov sorodnik, ki je imel ob sebi svoja sinova. Ismet se je usedel k njim in ves čas v taborišču preživel v njihovi družbi, saj ni imel nikogar drugega. Z njim je v taborišče sicer prišel tudi njegov stric Merzuk, a je bil slednji večino časa zaprt v drugi hali. Osamitev taboriščnikov lahko razumemo kot še eno strategijo dehumanizacije in prikritega nasilja.

V taborišču je stalno prihajalo do fizičnega in psihičnega nasilja, kar je na zapornike delovalo še bolj travmatično. »Vsak trenutek je prišel Srb z orožjem, nas pretepal, peljal pred halo, nas mučil in ubijal. To je bila prava beda. Ubili nas bodo. Zaklali nas bodo. Najhuje je bilo, če so nas odpeljali s sabo v druge prostore. Tudi zmerjali in poniževali so nas. Drli so se, da smo Turki, muslimani, balije.« Gre za slabšalne izraze, ki so dodatno spodbujali dehumanizacijo. Izraz »Turki« je bila žalitev, ki so jo uporabljali srbski nacionalisti, da bi poudarili povezavo muslimanov s tujim, osmanskim imperijem. Bošnjaki, ki so preživeli etnično čiščenje, so pričali, da so jim srbski pazniki v taboriščih zmerjali tudi s slabšalnim izrazom *balija*,¹³ ki so ga žrtvam "pljuvali v obraz" (Sells 2002: 104).

Taboriščnike so preteпали po več dni, slednji so pri tem krvaveli, hlepeli po zraku, niso se več premikali. »Ljudje so umirali več dni, samo zato, da bodo oni [srbski vojaki, op. a.] zadovoljni, da so ubili človeka na tak način, da je trpel. Nekaterim se je prsni koš dvigoval samo še za milimetre. Takrat so Srbi čutili zadoščenje, kot da bi bili ponosni nase.« Ko je Ismet govoril o ubijanju in maltretiranju, se je spomnil mladega natararja, ki je imel pred vojno dekle srbske nacionalnosti. Zaradi svojega poklica je bil poznan in priljubljen tudi med srbskim prebivalstvom,¹⁴ čeprav so vsi vedeli, da je bil v konfliktu s Srbom, ki je med vojno postal paznik v taborišču. Ta ga je ovil v karton in ga pretepel z železnimi palicami. To je povzročilo notranje krvavitve in počasno in mučno umiranje, ki ga je spremljajo kličanje. Njegovo truplo so vrgli pred Halo 3, saj so »mrtve metali

na kup, kot da zbirajo smeti, potem pa je prišel tovornjak in jih odpeljal.«

Ob pripovedovanju o dehumanizaciji zapornikov je Ismet velikokrat poudaril, kako so se žrtve zaradi mučenja oglašale kot živali. S tem je želel predvsem izpostaviti boleče trpljenje in neusmiljenost paznikov, ki niso poznali sočutja do sočloveka, čeprav so mnoge osebno poznali. Da bi se srbski pazniki taborišč lažje distancirali od svojih žrtev, so jih srbski častniki neprestano opijali z rakijo. Alkohol jim je odplaknil moralne zadržke, zato so bili pri izživljanju krutejši. Dokončno razčlovečenje zločincev je potekalo v obliki obredov, pri katerih so bili mladi vojaki prisiljeni gledati mučenje, posilstva in ubijanja ter so bili nato prisiljeni tudi sami sodelovati. Če so zavrnilo sodelovanje, so tvegali smrt. S sodelovanjem pa so se učili maltretiranja, hkrati pa so utrjevali prepričanje, da žrtve niso ljudje (Sells 2002: 103–104).

Še toliko bolj boleče pa je bilo t. i. intimno nasilje, o katerem so govorili mnogi ob opisovanju vojne v BiH. Sogovornik je pri svoji pripovedi velikokrat izpostavil, da so vojaki v taborišču nekaterim internirancem, ki so jih poznali, pomagali (jim ponujali cigarete, kruh, niso jih preteпали), a takoj pripomnil, da so ti isti vojaki ubijali druge Bošnjake, ki jih niso poznali. V vojnih časih so se prijatelji druge narodnosti spremenili v sovražnike, vendar pa so medsebojni odnosi in poznanstva lahko zaščitili posameznike ali jim celo rešili življenje (Baskar 2012: 64). Ismet je povedal, da so pred vojno živeli v »civilizaciji«, da so pripadniki različnih narodov živeli v sožitju ter da je med njimi vladala sloga, »bratstvo in enotnost«. Tone Bringa je leta 1988 med terenom v bosanski vasi, kjer so živeli Bošnjaki in Hrvati, zapisala, da ljudje sobivajo v sožitju, čeprav se pojavljajo kulturne razlike. Narodnost ni bila pomembna pri tkanju prijateljskih in sosedskih odnosov, občasno je bila irelevantna, ko je prišlo do ljubezni in porok (Bringa 1995: 4). Bojan Baskar primere »navadnih« ljudi, ki so na različne načine reševali ljudi (sosedo ali druge) drugačne narodnosti, povezuje s specifičnimi odnosi, povezanimi z institucijo *komšiluka*.¹⁵ Odločitev posameznikov, da bodo pomagali sosedom, naj bi med drugim izvirala tudi iz tesnih odnosov med sosedmi (Baskar 2012: 66–67). Še pred vojno pa je že sam razpad Jugoslavije botroval spremembi odnosa med tremi narodi, ki se je kazala v nasilnih dejanjih proti lastnim sosedom in sodržavljanom različnih narodnosti (Petrović 2022: 169). Ob pripovedovanju o nasilju se je Ismet spomnil sorodnika, veterinarja, vernega in uglajenega človeka, ki je svojo življenjsko pot prav tako zaključil v taborišču: »Njega smo videli zjutraj, ko je stokal zunaj ... To ni bil človeški glas.

13 Izvor izraza »balija« pa je nejasen – nekateri menijo, da je povezan z jugoslovanskim izrazom za slino (bos. *bala*) (Sells 2002: 104).

14 Sogovornik se spominja, da so mu zaradi priljubljenosti tudi v taborišču nekateri srbski pazniki skrivoma dajali priboljške in ga poskušali zavarovati, toda neuspešno.

15 Izraz *komšiluk* lahko prevajamo kot institucijo sosodstva. V Bosni ima pojem bolj specifičen pomen in se velikokrat, predvsem v smislu, ki ima za podstat metodološki nacionalizem, nanaša zlasti na vsakdanje odnose med pripadniki različnih verskih skupnosti oz. nacionalnosti, ki živijo v bližini (Baskar 2012: 61–62).

Kot od krave, od teleta, od konja ... Neznosno je bilo.« Zjutraj so ga odpeljali stražarji. Proti večeru so se vrata hale odprla:

Prišel je [srbski vojak], odprl je vrata in ga samo vrgel noter k nam. Zjutraj smo videli, da so se mu poznali od-tisi votlih železnih palic. To so bile takšne rane ... Krogi po celem telesu. Porivali so mu jih v njegovo meso, v njegove kosti. Videli smo njegove kosti. Ni se mogel premikati. Ko smo se zjutraj zbirali pred halami, ga je vedno moral nekdo podpirati. Takšnih je bilo veliko ... Če bi slučajno padel, bi ga ubili, pretepli, zaklali ... Tako se je zelo težko držal. Nekega dne so prišli ... Odpeljali so ga v Omarsko. Tam so ga ubili.

Ismet se spomni dogodka v noči s 24. na 25. julij 1992, ki je v zgodovini zapisan kot »pokol v trojki«. Sogovornik zatrjuje, da so »v eni noči ubili 256 oseb«, Hukanović pa navaja, da je bila ta številka nižja, saj naj bi bilo ubitih ali ranjenih med 160 in 200 moških (2015b: 39). Dan ali dva prej so v taborišče pripeljali nove zapornike iz okolice mesta Brdo (občina Prijedor). Pri tem sogovornik opozarja, da so vse, ki so bili že pred njihovim prihodom zaprti v Hali 3, prestavili v Halo 1 ali 2, vse pridržane iz Brda pa so zaprli v Halo 3. V vse tri hale so spustili uspavalni plin. Ismet se dogodka spominja, kot da bi sanjal. Zjutraj taboriščniki niso vedeli, kaj se je zgodilo. Ob zori, okoli 5. ali 6. ure zjutraj, je streljanje prenehalo, pred tem pa so »celo noč streljali v halo tri«. Ko so se zbudili, so se med sabo pogovarjali, da je bilo celo noč slišati strele, saj nekateri niso zaspali ali pa jih je plin uspaval le delno. Okoli 8. ure zjutraj so srbski vojaki vstopili v Halo 2, kjer je bil zaprt Ismet. Pazniki so trdili, da so si taboriščniki sami krivi za svojo smrt, saj so se upirali. Tri dni pred »pokolom v trojki« so ujetnike namreč pripeljali v taborišče, kjer jim do takrat niso dali ne jesti ne piti. Pridržani iz okolice Brda niso imeli niti svežega zraka, zato so začeli ropotati po vratih. Srbski vojaki so jim odgovorili z mitraljezom in izstrelili več rafalov v vrata hale (Hukanović 2015b: 39). Pazniki so zaprtim v Hali 2 rekli, da potrebujejo dva močna »prostovoljca«, ki bi trupla iz Hale 3 prenesla na travo pred halo in potem še na tovornjak. »Nobeden se ni hotel javiti, vendar so nam zagrozili, da bodo, če se ne javita dva kandidata, ubijali dva po dva počasi pred očmi vseh ostalih.« Čeprav je bilo veliko strahu, so se kandidati javili. »Tisti, ki je bil prvi pred vrati, je pogledal, kaj se dogaja zunaj, in tako smo bili tudi mi zadaj seznanjeni z dogajanjem.« Informacija se je širila po Hali 2 in kmalu so vsi dojeli, kaj se je tisto noč zgodilo. Ismet je povedal, da so bila nekatera trupla razkosana. »Videli so roke, glave, noge ... Niso mogli sestaviti enega trupla. Vse je bilo v kosih. Nihče ni preživel. Celo noč so streljali ... Samo to noč so lahko umrli zaradi izstreljenih nabojev.« V taborišču Keraterm se je pojavilo hrepenenje po smrti z nabojem in strah pred smrtjo zaradi mučenja in masakriranja človeškega telesa. »Vse hujše in hujše prizore smo videli ...

Pred to nočjo so srbski pazniki ubijali po 10 ali 20 moških dnevno, sedaj pa so v eni noči ubili 256 moških. Nismo imeli več upanja za življenje. Ni kaj ... Dlje kot je trajalo, bolj nas je bilo strah. Naše misli so bile vse hujše.« Taboriščnika, ki sta pospravljala trupla, sta bila priči: »Njiju so pustili kot priči o pokolu, da bi lahko drugim [muslimanom] govorila, kaj sta videla, da bi nas bilo strah. Da se slučajno ne bi vrnili v Kozarac. Da sploh ne bi pomislili na to ... Da bi imeli muslimani največji strah pred Srbi. Tisti muslimani, ki še slišijo. Tisti, ki še hodijo.« Pridržani v Keratermu so šele ob osvoboditvi izvedeli, kaj se je tiste noči zares zgodilo v Hali 3.

Realnost taboriščnega življenja

V 52 dneh življenja v taborišču Keraterm so imeli pridržani vsak dan topel obrok. »Dobili smo eno zajemalko juhe in polovico rezine kruha. Voda v juhi je bila blatna in smrdljiva. Vsak dan smo morali v času obroka vsi taboriščniki izstopiti iz hal, vendar nobeden ni smel jesti juhe.« Kljub izjemni lakoti je juho jedlo izjemno malo taboriščnikov, ker jim je bila, kot ugotavlja sogovornik, ponujena predvsem za animacijo Srbov:

Približno desetim taboriščnikom so ukazali, da morajo drugim desetim posameznikom zlitati zajemalko juhe na glavo, potem pa so jih bili prisiljeni lizati. To je bila le ena izmed psiholoških iger. Velikokrat so nas tudi prisilili, da si nad glavo dvignemo krožnik. Potem so srbski vojaki in policisti s puškami ciljali v krožnik, kot da bi bil tarča. Samo tako si je nekdo lahko prislužil smrt z nabojem. Oni so se igrali in na takšne ter podobne načine juhe nihče ni mogel pojesti. Zaradi tistega kruha smo preživel. Če si ga je kdo lahko zatlačil v žep in si ga skrtil. Pol tanke rezine kruha, to je bilo tisto, kar je organizem potreboval, da je preživel.

Kot ugotavlja Božidar Jezernik, je hrana v taboriščih pogosto eden najpomembnejših načinov za zadovoljevanje potrebe po človeškem dostojanstvu in ne le za zadovoljevanje potreb železcev internirancev (Jezernik 1983: 133), zato je bil to eden izmed najbolj uporabljan načinov psihološke igre in degradacije taboriščnikov s strani taboriščnih oblastnikov. Ne smemo pozabiti, da je bil Ismet v taborišču v poletnih mesecih, ko je sonce močno pripekalo in so ujetniki potrebovali več tekočine za preživetje. »Voda je prihajala v eni cisterni in močno zaudarjala. Če je imel kdo plastenko pri sebi, si je lahko vodo natočil. Težko nam je bilo brez vode. To smrdljivo vodo so pripeljali iz kanalizacije. Mi smo spili samo kakšen požirek na dan ... Tako smo preživel.« Po pričanju preživelih na Mednarodnem kazenskem sodišču so interniranci v času pridržanja izgubili 20–40 kilogramov (Bašić 2015: 5), po sogovornikovih spominu pa so »tisti, ki so imeli 100 kilogramov, ob osvoboditvi ali pred smrtjo imeli okoli 40 kilogramov.« Razmere v taborišču pa niso bile enake za vse ujetnike. V Hali 1 so bili namreč zaprti Prijedorčani – ti so dobivali

hrano od svojih sorodnikov, ki so jim jo nosili do vhoda v taborišče. Tu so svojci podpisan paket predali pazniku. Ti obroki so bili okusnejši kot juha in rezina kruha, vendar so bili še vedno skromni. Včasih so si hrano delili, predvsem ko je prihajalo do resnejših zdravstvenih težav, tudi težav, povezanih z odvajanjem. »Imeli smo stranišče ... Tja si lahko šel, če si jih prosil.« Taboriščniki so Ismetu svetovali, naj poje konkretniji obrok, saj ni zdravo zadrževati blata v sebi:

M. [sojetnik in sosed soronik] je moškega iz sosednje hale prosil, da mi je prinesel skodelico zelja. Spomnim se, kako je bilo narezano to zelje. Jaz sem to videl in kot da bi danes to gledal ... Povsod so lezli črvi. Sploh ni izgledalo kot kisló zelje. Raztrgano, narezano ... Pokojni M. mi je rekel, naj to pojem, saj moram prisiliti črevesje, da ponovno začne delovati. Bil sem tako lačen, da sem mislil še skodelico pojesti ... Zaradi lakote, zaradi žeje.

Tovrstne pripovedi pričajo o težkem življenju v taborišču in o hudih težavah pri zadovoljevanju osnovnih človekovih potreb, na drugi strani pa tudi o solidarnosti med nekaterimi sojetniki. Sicer pa je taboriščno življenje spreminjalo družbene odnose. Po pričevanjih sogovornika se je bilo težko sprijazniti z resnico, da so bili mnogi ubiti pred sorodniki ali pa so morali sorodniki gledati, kako mučijo in ubijajo njihove najbližje. Še huje si je predstavljati, da so jim sodili prav oni – sorodniki in najbližji prijatelji. Po Jezerniku naj bi »stražarji v vseh koncentracijskih taboriščih ob določenih priložnostih začutili potrebo demonstrirati nečlovečnost do svojih ujetnikov s tem, da so priredili okrutne situacije, v katerih so bili ujetniki prisiljeni vesti se kot zveri« (Jezernik 2004: 68). Velikokrat je do smrti prišlo pri obračunavanju med taboriščniki, saj so si srbski pazniki prirejali »borbe«, kot jih poimenuje Ismet. Pri tem naj bi šlo za fizično obračunavanje med pridržanimi, ob katerem so srbski vojaki in policisti navijali in vzklikali, kot bi bili na športni tekmi. Ismeta so večkrat prisilili v boj. Pravi, da so jih pazniki kaznovali, če nasprotnika niso udarjali dovolj močno. Jasno je, da so srbske oblasti uspešno prevzele načelo »deli in vladaj« (Jezernik 2004: 77), kar je spodbudilo razdor med interniranci. Pri tem so poskušali skrhati vse medsebojne odnose. V taborišču so interniranci živeli v svetu, v katerem so vojaki iz njih skušali izbrisati vso solidarnost. Ta je bila v resnici velikokrat omejena le na izbrane ljudi; sogovornik je omenjal celo popolno odpoved človekove solidarnosti. Spominja se lastnega šoka ob prihodu v taborišče zaradi videza internirancev. »Nismo mogli verjeti, da človek lahko tako izgleda. Vse povsod sem videl iznakažene ljudi brez ušes, jezikov ... Imeli so polno ran ...« Ujetnikom, ki so še imeli lase, so po glavi lezli črvi: »Tudi meni so začeli laziti črvi po glavi, in to veliki črvi. Tudi jaz si nisem želel, da bi mi novi taboriščniki pomagali. Notri ni bilo higiensko, hkrati pa smo utrpeli hude udarce, zaradi katerih smo imeli odprte rane. Tako je človek še živ, medtem ko črvi

jejo njegovo meso. Imel sem tudi uši ... Vse to mi je lezlo po glavi. Tudi drugi taboriščniki so imeli uši.« Ne samo, da si taboriščniki zaradi sramu in nadzora niso želeli, da bi jim novi interniranci pomagali, temveč so jim solidarnost celo prepovedali. Solidarnost jih je pahnila v nov krog mučenja. Taboriščni oblastniki so si prizadevali »vedno znova poniževati jetnika, uničiti v njem vsa občutja samospoštovanja, samozaupanja, ga notranje zlomiti. Človek v jetniku mora poginiti, mora se zanemariti, se pogrezniti, propasti« (Joos 1946: 29). V taboriščih gre za dualnost med častjo, močjo, nadrejenostjo in slavo vojakov ter nemočjo, podrejenostjo, revščino in ponižanjem nedolžnih ljudi (Jezernik 1983: 123). Zaradi tega so se interniranci velikokrat vdali v usodo in se soočali z občutkom, da nimajo nadzora. »Tokrat ni nihče z nikomer komuniciral ... Komunicirali smo samo z ugrizi. To ni bilo podobno civilizaciji, v kateri smo živeli pred vojno. Vsi smo postali hujši od živali ... Nismo imeli nadzora.« Človekovo vedenje v taborišču temelji na živalski naravi, je bil prepričan Ismet, saj v izrednih situacijah po njegovem ljudje ne razmišljajo racionalno, ljudje so si notri želeli čim hitrejšo zadovoljitve osnovnih potreb in tudi odrešitve.

Poglobljene komunikacije med interniranci tako ni bilo.

Mi smo bili v takšnem šoku, da pozabiš, kdo ali kaj si. Nekateri so se zavedali samo še svojega imena. V takšnih šokih so nekateri grizli ostale kot živali. Doživljali so napade. Kot otrok, ki te hoče ugrizniti. V teh trenutkih so bili ljudje izgubljeni. Do te mere smo postali izgubljeni, da smo se dogovorili, tudi jaz osebno, da se moramo kontrolirati. Eden drugemu smo z zobmi trgali meso. Vsi smo bili pogrizeni. Ko te je nekdo ugriznil, nisi mogel roke potegniti iz ust, saj je človeški ugriz zelo močen, pa tudi zelo lačni smo bili. Nismo bili sposobni racionalno razmišljati.

Gre za globoke spremembe v identiteti in vedenju vsakega interniranca, saj prav dolgotrajni travmatični dogodki razbijejo dotedanje identitete, uničijo pozitivno samovrednotenje in zaupanje vase in druge ter preizprašujejo smisel (Herman 1997). Kljub temu so se mnogi pogovarjali in razmišljali o svojih sorodnikih, hrani in svobodi. »Pogovarjali smo se, kako ima nekdo vročo juho in svežo rezino kruha.« V taboriščih so si velikokrat predstavljali življenje izven njega. »Velikokrat sem sanjal o mami, kako mi ponuja krožnik tople okusne domače hrane, ali o potoku, kjer sem pil vodo. Jaz sem si predstavljal različne površine na svetu in si želel, da bi bil na kateremkoli koščku Zemlje, samo ne na tem mestu [v taborišču], saj je vsako minuto prišel Srb z velikimi psi in nas mučil ter počasi ubijal.« Osnovne človeške potrebe so v taborišču ostale nepotešene, zato je bilo sanjarjenje o zadovoljevanju najosnovnejših potreb zelo pogosto. Te sanje so obenem pomenile zatočišče in poskus spominskega vračanja k domu, kjer so se nazadnje počutili varne, vse to pa jim je dajalo moči v boju za obstanek (prim. Jezernik 1983: 125).

Med smrtjo in upanjem: taborišče Trnopolje

Nekateri tega trpinčenja niso zmogli, zato so se v taborišču dogajali tudi samomori. Nadzorniki so samomor pospremili z grožnjami drugim jetnikom, da jih bodo ob poskusih samomora kaznovali. Tako si pridržani niso upali vzeti življenja zaradi drugih, ki so trpeli z njimi. Najverjetneje so obstajali tudi drugi razlogi, zakaj si niso vzeli življenja (tudi religiozni), a v vsakem primeru tudi to kaže, da je solidarnost med pridržanimi še vedno obstajala.

Že ob napadu na Kozarac so se širile zgodbe o rezanju in sežiganju živih ljudi in o neznosnem smradu, ki se je širil po sežigu človeškega mesa. Bošnjaki in hrvaški ujetniki naj bi že takrat razmišljali o hitri smrti, »samo da bi lahko preprosto umrli. Mi nismo več imeli upanja, da bomo preživeli, vendar si takih grozot takrat niti približno nismo znali predstavljati.« Šele ob pridržanju v taborišču je sogovornik razumel, kaj je to želja po smrti. V Keratermu sta se pojavila hrepenenje po hitri smrti, ki bi jo sprožil naboj, in strah pred smrtjo zaradi mučenja in masakriranja. V pogovoru mi je pojasnil, na kakšen način so takrat razmišljali. »Naši možgani so povsem zablokirali. Mi smo razmišljali ... Ne kot žival, saj si ona želi preživeti. Razmišlja, kako preživeti. Mi smo si celo zaželeli, da nam prislonijo nož pod vrat in nas zakoljejo, medtem ko so si oni želeli, da mi trpimo in umiramo zaradi ran, bolečin ... To je bilo težko.« Dodal je še, da so taboriščniki začeli smrt idealizirati. »Z izživljanjem so... [premor] Nisem se smel ubiti, a tako smo si želeli smrti. Nič nisi smel ... Lahko si samo trpel, in ko je on [srbski paznik] hotel, da umreš, si lahko umrl. Želel sem si, da bi se v naši hali zgodil pokol kot v trojki.« Kot piše Jezernik, so tudi popolna predaja usodi, obup ter otopelost znotraj taborišča neke vrste samomor, saj so se interniranci nehote odrekli svojemu življenju in si želeli skrajšati življenjsko pot do točke, kamor jim njihovi krvniki ne bi mogli slediti. Čakali so na smrt in odrešitev preganjalcev in vsega trpljenja (Jezernik 1983: 199). Njihovo zadnje upanje je bila božja pomoč, da bi lahko hitro in neboleče umrli. Podobno kot piše Jezernik, so tudi v taborišču Keraterm mnogi svojo usodo sprejeli z vdanostjo, hkrati pa jim je upanje dajala vera v boga (Jezernik 1983: 264).

V noči s 4. na 5. avgust so srbski pazniki intenzivno ubijali. Pred vrati hale je stalo okoli 10 stražarjev s težkim orožjem. Ob zori so vse taboriščnike zbrali na dvorišču kot vsak dan, a tokrat so jih vkrcali na avtobuse, s katerimi so določene odpeljali na »akcije«, kot se je izrazil Ismet. To jutro je bilo veliko taboriščnikov premeščenih v taborišče Omarska, njega pa so skupaj z drugimi, tudi njegovimi sorodniki, odpeljali v taborišče Trnopolje. »Samo, da gremo nekam. Kamorkoli. Naj nas nekam odpeljejo in pobijejo vse. Mi samo upamo, da nas čaka lahka smrt, in ne, da nas več dni ubijajo.« Taborišče, v katerem je pristal Ismet, je zajemalo prostore nekdanje Osnovne šole Bratstvo-jedinstvo, stavbo Doma kulture, igrišče in okoliške hiše. Po nekaterih naved-

bah naj bi taborišče zaznamovalo življenja 23.000 ljudi (glej Otkriven logor Trnopolje b. n. l.). Med pridržanimi so bili večinoma starejši, ženske in otroci. Za žico, postavljeno okoli taborišča, so srbski vojaki sistematično izvajali fizično in spolno nasilje, ubijali ter posiljevali ženske in mlada dekleta (Hukanović 2015b: 51). Pazniki so zvečer v prostore Doma kulture, najpogosteje iz okoliških hiš, pripeljali dekleta med 16. in 19. letom starosti, jih posilili, zjutraj pa so jih vrnil nazaj. Nekatero ženske so bile žrtve skupinskega posilstva. Najmlajša ženska žrtev posilstva je bila komaj dvanajstletna deklica (Vaulerin in Wesselingh 2005: 85). Ismet nadaljuje, da so morali v taboriških sinovi posiljevati matere, očetje hčere, bratje sestre itd.

V času Ismetovega pridržanja naj bi bilo v taborišču okoli 2.000 Bošnjakov in Hrvatov. Ob prihodu v taborišče Trnopolje so taboriščniki iz Keraterma prvič jedli topel obrok, ki je bil užiten. Ismet potrjuje, da so bile razmere v taborišču Trnopolje neustrezne, a ne tako grozljive kot v taborišču Keraterm. O podobnih razmerah je pisal tudi eden od internirancev:

Jaz sem stari taboriščnik v Trnopolju. Kako se tu bolje počutim. Ko le ne bi vedeli, da spim na betonu. To je mučno. Ponoči se stokrat jezno obrnem. Beton, na katerem spim, je tako mrzel. Zjutraj se zbudim premražen in lačen. Sanjam o rezinah kruha, namazanih z maslom, in vstanem zaspan v mračnem jutru. Iščem namišljene rezine. Ne najdem jih. Kako naj se znajdem? Trnopoljski dnevi so dolgi kot vroča poletja. Cigarete so tukaj osnovna valuta. Pol štruce kruha, šest cigar je vrednih toliko, kolikor bi bila vredna piščančja juha. Sem so pripeljali vse nedolžne ljudi. Ostajam z njimi, kot se mi zdi primerno. Štejem težke dneve in čakam na svobodo. (Dnevnik interniranca, hrani Sabina Sendić)

Svetovna javnost je za taborišče Trnopolje izvedela 5. avgusta 1992, ko je britanska televizijska hiša ITN poročala o grozljivih prizorih taboriščnikov za bodečo žico (glej Logor Trnopolje b. n. l.). Kmalu za tem je zanimanje za sestradane in izmučene taboriščnike privabilo novinarje iz drugih držav sveta. Novinarji, željni pomagati, so spraševali taboriščnike, kdo zna govoriti angleško ali kateri drugi tuji jezik. Ismet pravi, da je bilo ogromno taboriščnikov, ki so obvladali različne jezike, a si kljub temu niso upali odgovarjati na vprašanja novinarjev, saj so se bali, da jih bodo srbski pazniki po njihovem odhodu kaznovali. Eden izmed taboriščnikov, ki je pred kamerami spregovoril o razmerah, v katerih živijo, je prosil tujega novinarja, naj vsak teden preveri, ali je še živ.

Zaradi medijske prepoznavnosti dogajanja v Prijedoru je 15. avgusta 1992 tja prišel Mednarodni Rdeči križ in organiziral dostavo hrane v taborišče (glej Merdžanić 2002). Od tistega dne dalje je postalo precej lažje, saj je bilo več hrane, interniranci pa so bili registrirani in zato niso nikogar ubili. Hkrati sogovornik opozori, da so nekatere še vedno pretepali in mučili. Veliko paketov Rdečega križa,

namenjenih zapornikom, je končalo v rokah srbskih vojakov (glej Otkriven logor Trnopolje b. n. l.). Taboriščnikom je bilo lažje, saj so imeli podporo, a vseeno niso imeli upanja, da bodo preživeli. »*Takrat smo dobivali hrano v konzervah. Takrat smo jedli, vendar so tudi v Trnopolju mučili, ko Rdečega križa ni bilo več. Niso pa si upali ubijati.*« Rdeči križ je taboriščnikom razdelil obrazce, ki so jih kasneje poslali njihovim sorodnikom. Tja so vpisali potrebne podatke in ime prejemnika sporočila. Tako je bilo iz različnih sporočil na primer mogoče razbrati, da so taboriščniki razmišljali o svojih družinah in svoji bodočnosti. Ismetov stric je poslal sporočilo moji babici Sabini Sendić (rojeni Sivac), v katerem je zapisal, da bo ob prvi priložnosti prišel v Slovenijo, saj je verjel, da je njegova družina pobegnila k njej v Brežice. Pod pretvezo, da gre za evakuacijo ujetnikov iz taborišča, so srbske sile organizirale prevoz z avtobusi. Dali so jim navidezno izbiro, ali hočejo ostati in jih bo rešil Rdeči križ ali pa grejo z njimi predhodno na varen kraj. Ob prihodu avtobusov so jih pozivali, naj se vkrcajo, a so si nekateri že predhodno kupovali »vozovnico« pri srbskih vojakih, ki je stala okoli 200 ali 300 mark. Čeprav je sam dvomil v dobre namene organizatorjev evakuacije, je na prigovarjanje sorodnikov vendarle prišel do avtobusa, a ga je ustavil srbski vojak, nekdanji sošolec. Ta ga je ob vstopu udaril z avtomatsko puško, čeprav mu je prej dajal cigarete, kruh, včasih tudi topel obrok. S tem ga je rešil pred smrtjo. Izkazalo se je, da so 21. avgusta 1992 okoli 200 moških z avtobusi odpeljali na Korićanske stene na Vlašiču in jih na robu prepada postrelili (Hukanović 2015b: 52). Med žrtvami so bili tudi Ismetovi sorodniki, zato sam dejanja srbskega vojaka, ki mu je rešil življenje, ne more razumeti pozitivno.

Sklep

Med letoma 1992 in 1995 je na tleh Bosne in Hercegovine (BiH) potekala vojna, ki je močno zaznamovala življenje vseh prebivalcev države. 30. aprila 1992 sta srbski SDS in JNA prevzeli oblast nad Prijedorom z namenom ureditve velikosrbskega koncepta. Bošnjaško prebivalstvo mesta Kozarac, ki je spadalo pod občino Prijedor, se ni strinjalo s srbsko nadoblastjo, saj je srbska politika uvajala diskriminacijo in preganjanje zlasti bošnjaškega in hrvaškega prebivalstva ter tistih, ki se niso strinjali z dominantno srbsko politiko. Nekaj dni pred napadom so Kozarčanom blokirali telefonske linije, vzpostavili blokado mesta in uvedli policijsko uro. Napad na Kozarac so izvedli 24. maja 1992 zjutraj, ko so srbska pehota in tanki zavzeli mesto. Pripadniki srbske vojske so v duhu genocidne politike veliko prebivalstva zaprli v eno izmed treh koncentracijskih taborišč: Omarska, Keraterm in Trnopolje, kjer je prišlo do raznih vojnih zločinov, od posilstev do pobijanja in mučenja. Ob sistematičnem zasedanju nesrbskih naselij so srbske čete 14. junija vpadle v zaselek Sivci, kjer je živel tudi Ismet Sivac, ki mi je po svojih spominih predstavil

življenje za stenami taborišč na tleh BiH v vojnih 1990. letih. Naracije Ismeta Sivca kažejo na osebna pričevanja in doživljanje vojnega nasilja, lakote in medsebojnih odnosov v dveh koncentracijskih taboriščih.

Ob opisovanju dogajanja v taborišču Keraterm je Ismet velikokrat opozoril, da Srbi svojim žrtvam niso privoščili hitre in neboleče smrti. Tisti, ki je umrl hitro, je imel po Ismetovem mnenju izjemno srečo. Srbski pripadniki so namreč želeli, da muslimani in drugi, ki niso podpirali srbske politike, umrejo mučno in po njihovi volji. V svojih pripovedih je Ismet velikokrat izpostavil občutek popolne odsotnosti nadzora nad lastnim življenjem in smrtjo. Živo se spominja kričanja žrtev in svoje želje po smrti. Zaradi izkušnje življenja v dveh različnih taboriščih je Ismet tudi jasno izpostavil razlike in dejavnike, ki so vplivali na manj brutalno ravnanje z žrtvami v drugem taborišču. Poudaril je namreč, da so bile razmere v taborišču Trnopolje, kamor so ga premestili iz Keraterma, znosnejše. K temu je pripomoglo dejstvo, da so kmalu po njegovi premestitvi v Trnopolje prišli novinarji, medijske objave pa so bistveno vplivale na dojetanje vojnih zločinov v mednarodni javnosti, zaradi česar so jetniki vendarle začeli prejemati pomoč. Vsekakor je jasno, da so ravno osebne zgodbe in izguba bližnjih tisto, kar je najbolj prizadelo Ismeta.

Ismet je na začetku mojega raziskovanja pogovor o travmatičnih izkušnjah v taboriščih razumel kot nujno in tudi katarzično dejanje, a se je zaradi teže spominov na koncu vendarle odločil, da o boleči preteklosti ne bo več govoril. Kljub temu menim, da je pomembno slišati zgodbe žrtev vojnega nasilja. Ismetova zgodba je v resnici samo kaplja v morju mnogih, ki so doživeli različne zločine, tudi genocid. Nekateri še vedno ne morejo govoriti o grozotah, ki so jim bili priča, zato upam, da sem s člankom pripomogla k ozaveščanju in boljšemu razumevanju dogajanja na tleh BiH v vojnih 1990. letih.

Zahvala

Članek je nastal na podlagi raziskave za diplomsko nalogo z naslovom *Vojni zločini v taboriščih Keraterm in Trnopolje: Spomini preživelega*, ki sem jo napisala pod mentorstvom dr. Alenke Barulović, dr. Mitje Ferenca in dr. Petra Mikše. Zahvaljujem se vsem mentorjem, posebej pa dr. Bartulović za podporo, nasvete in pomoč tako pri izdelavi diplomske naloge kot pri pisanju članka. Velika zahvala gre tudi urednicama glasnika Saši Poljak Istenić in Tini Palaić za vse usmerjanje pri pisanju prispevka ter recenzentoma za komentarje in nasvete. Nenazadnje pa hvala tudi Ismetu Sivcu, ki je bil pripravljen govoriti o travmatičnih dogodkih. Članek posvečam vsem žrtvam genocida v Bosni in Hercegovini.

Literatura in viri

- ALIĆ, Fikret: Koncentracioni logor Keraterm, spletna stran Fikret-Alic.com; <https://fikretalic.com/koncentracioni-logor-keraterm>, 3. 11. 2023
- BARTH, Friderik: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Company, 1969.
- BARTULOVIĆ, Alenka: Make up Your Own Mind about Gavri!o! On Remembering, Silence and Doubts in Sarajevo. *Etnološka tribina* 52/45, 2022, 81–97.
- BASIC, Goran: Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees. *Humanity & Society* 41/1, 2015, 1–22.
- BASKAR, Bojan: Komšilik and Taking Care of the Neighbor's Shrine in Bosnia-Herzegovina. V: Dionigi Albera in Maria Couroucli (ur.), *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean: Christians, Muslims, and Jews at Shrines and Sanctuaries*. Bloomington: Indiana University Press, 2012, 51–68.
- BEĆIREVIĆ, Edina: *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009.
- BEGIĆ, Mujo: *Genocid u Prijedoru – svjedočenje*. Sarajevo in Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata in Institut za raziskovanje zločina proti človečnosti in mednarodnega prava Univerzitetu u Sarajevu, 2015.
- BEGIĆ, Mujo, Senad Ramić in Zlatan Ališić: Tomašica – masovna grobnica. *Gračanički glasnik* 21/42, 2016, 201–203.
- BOUGAREL, Xavier: Od »Muslimana« do »Bošnjaka«: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana. V: Husnija Kamberović (ur.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 117–135.
- BRINGA, Tone: *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- ČOSIĆ, Sara: Vojni zločini v taboriščih Keraterm in Trnopolje: spomini preživelega. Diplomatska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za Etnologijo in kulturno antropologijo, 2022.
- MERDŽANIĆ, Idriz: Dr. Idriz Merdžanić, posnetek pričanja, spletna stran Mednarodnega sodišča za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije, 2002. <https://www.icty.org/bcs/content/dr-idriz-merd%C5%BEani%C4%87>, 3. 11. 2023.
- EASTMOND, Marita in Johanna Mannergren Selimović: Silence as Possibility in Postwar Everyday life. *The International Journal of Transitional Justice* 6/1, 2012, 501–524.
- FAKIN BAJEC, Jasna: *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011.
- HALILOVICH, Hariz: Beyond the sadness: Memories and homecomings among survivors of ethnic cleansing in Bosnian village. *Memory Studies* 4/1, 2011, 42–52.
- HALILOVICH, Hariz: *Kako opisati Srebrenicu*. Sarajevo in Zagreb: Buybook, 2017.
- HERMAN, Judith: *Trauma and Recovery: From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books, 1997.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: Preteklost, ki ne mine? Npre-delana preteklost v sedanosti in prihodnosti Istre. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 51/3, 2022, 121–139.
- HROBAT VIRLOGET, Katja in Janez Logar: Kaj sporoča molk? Poskus interdisciplinarne etnološke in psihoterapevtske interpretacije (po)vojnih spominov na primeru Primorske. V: Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vankler (ur.), *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije: 1. knjiga*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020, 257–274.
- HUKANOVIĆ, Adis: *Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora*. Sarajevo: FES, 2015a.
- HUKANOVIĆ, Adis: *Između sjećanja, poricanja i zaborava – tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata: Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015b.
- JANSEN, Stefan: Remembering with a Difference. Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life. V: Xavier Bugarel, Elissa Helms in Ger Duijzings (ur.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot: Ashgate, 2007, 193–208.
- JEZERNIK, Božidar: *Boj za obstanek: o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*. Ljubljana: Borec, 1983.
- JEZERNIK, Božidar: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1997.
- JEZERNIK, Božidar: *Italijanska koncentracijska taborišča kot državni terorizem in njihove posledice. Prispevek za novejšo zgodovino* 44/1, 2004, 63–82.
- JOOS, Joseph: *Leben auf Widerruf*. Olten: Otto Walter Verlag, 1946.
- KIDRON, A. Carol: Toward an Ethnography of Silence The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology* 50/1, 2009, 5–27.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika: *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943-1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017a.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika: *Slovinci v nemških koncentracijskih taboriščih: predmeti v zbirkah Muzeja novejše zgodovine Slovenije: razstava 24. januar 2017 - 12. februar 2017*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2017b.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika in Marko Štepec: *Pot domov*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2015.
- KONCENTRACIJSKI LOGOR KERATERM: Koncentracijski logor Keraterm, spletna stran wikiwand; https://www.wikiwand.com/bs/Koncentracijski_logor_Keraterm, maj 2021.
- LAMPE, Urška: *Deportacije iz Julijske krajine v Jugoslavijo, 1945–1954: diplomatski in socialni vidiki*. Koper: Annales, 2023.
- LOGOR TRNOPOLJE: Na današnji dan formiran je zloglasni logor Trnopolje, spletna stran radia Sarajevo, 26. 05. 2021; <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/na-danasnji-dan-formiran-je-zloglasni-logor-trnopolje/418699>, 3. 11. 2023

MARKOVIĆ, Jelena: The Silence of Fear, Silencing by Fear and the Fear of Silence. *Narodna umjetnost* 57/1, 2020, 163–195.

MEDIĆ, Jasmin: *Genocid u Prijedoru*. Sarajevo: Grafis, 2013.

MEDIĆ, Jasmin: Kozarski vijesnik u službi zločina. *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture »Preporod«* 1, 2016a, 474–484.

MEDIĆ, Jasmin: Pripreme, tok i razmjere napada na Kozarac 1992. godine. *Prilozi* 45/1, 2016b, 298–301.

MEDIĆ, Jasmin: Otac čuvaj mi djecu: Zločini u logoru Omarska 1992. godine. *Prilozi* 46/1, 2017, 243–268.

OTKRIVEN LOGOR TRNOPOLJE: Otkriven logor Trnopolje, spletna stran Historija.ba; <https://historija.ba/d/367-otkriven-logor-trnopolje>, 3. 11. 2023.

PABST, Kathrin: The repercussions of the untold, and why one needs to know. *Narodna umjetnost* 60/1, 2023, 77–105.

PETROVIĆ, Duško: Ordinary Affects During the Democratization of Violence in the Context of the Breakup of Yugoslavia. *Croatian Political Science Review* 59/4, 2022, 167–191.

PLANT, Richard: *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. Ljubljana: Krt, 1991.

PRAVDA BOSNA: Genocid u Prijedoru – priprema 1991. i okupacija grada 30 april 1992; [video]. Youtube, 15. 7. 2017; <https://www.youtube.com/watch?v=rsE7nInEWs0>, 3. 11. 2023.

SELLS, Michael A.: *Iznevjereni most: religija i genocid u Bosni*. Sarajevo: ITD Sedam, 2002.

SIVAC-BRYANT, Sebina: *An Ethnography of Contested Return: Re-making Kozarac*. Doktorska disertacija. London: University College London, 2011.

SIVAC-BRYANT, Sebina: *Re-Making Kozarac: Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia*. London: Palgrave, 2016.

SORABJI, Cornelia: Managing Memories in Post-War Sarajevo. Individuals, Bad Memories and New Wars. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12/1, 2006, 1–18.

ŠIROK, Kaja: *Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: Spomini na Gorico 1943–1947*. Doktorska disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij, 2009.

UNITED NATIONS: International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991. Case No. IT-97-24-T, 31. julij 2003; <https://www.icty.org/x/cases/stakic/tjug/bcs/030731.pdf>, 3. 11. 2023.

VAULERIN, Isabelle in Arnaud Wesselingh. *Raw Memory: Prijedor*. London: Saqi, 2005.

“I Wasn't Supposed to Kill Myself, but We Desperately Wanted to Die”: Memories of a survivor of war crimes, and the everyday life in the Keraterm and Trnopolje camps (Bosnia and Herzegovina)

From 1992 to 1995, war took place on the soil of Bosnia and Herzegovina. On 30 April 1992, the Serbian SDS and JNA captured Prijedor. The Bosniak population of the town of Kozarac, which belonged to the municipality of Prijedor, did not submit to the Serbian authorities, as the Serbian policy introduced discrimination and persecution, especially of the Bosniak and Croat population and those rejecting the dominant Serbian police. A few days before the attack, the telephone lines of the people of Kozar were blocked, a blockade of the city was established and a curfew was introduced. The attack on Kozarac was carried out on the morning of 24 May 1992, when Serbian infantry and tanks captured the town. When the Serbian infantry moved to attack the villages and hamlets near Kozarac, soldiers ordered the non-Serb population that all men between 16 and 60 must enter the courtyards. During the invasion, members of the Serbian army seized many residents and imprisoned them in one of three concentration camps: Omarska, Keraterm, and Trnopolje, where various war crimes were perpetrated on the inmates, from rape to massacres and torture. Serbian units also invaded the village of Sivci, the living place of Ismet Sivac whose story is presented in the article. Ismet was captured, sent to Keraterm, and then transferred to the Trnopolje camp. The contribution mainly focuses on the reminiscence of the interlocutor about his experience of violence in both camps. His narratives show personal testimonies and experiences of war violence, hunger, and mutual relations in the two camps.